

Fortsatt konventionell tanklöshet eller höjd NIQ – vad behöver vi lära om kärnvapen?

av Per Edling och Mattias Viktorin

Résumé

With Russia's ongoing war in Ukraine, the threat of nuclear war has reappeared as an imminent risk. In response, NATO has resumed deliberations about deterrence and planning for the offensive use of nuclear weapons. Membership in the alliance will soon require Sweden to take part in such discussions. Against this backdrop, what do we need to learn about nuclear weapons? Possibly quite a bit, considering the fact that Sweden has developed a rather conspicuous self-image as a moral superpower, characterized by a self-righteous polemic voice but little operative consideration of what nuclear warfare in fact entails. In this article, we hope to initiate a discussion to improve our "Nuclear IQ" in this regard. More specifically, we ask what strategic and tactical ideas developed in the 1950s and 1960s about a possible Swedish nuclear defence could teach us in relation to the contemporary situation. Our approach helps evincing a "doctrinal incongruity" between the West and Russia. Western countries have politicised nuclear weapons, which has tended to reduce strategic thinking to a binary choice between peace and apocalypse. Russia has by contrast retained both its doctrinal and its military abilities to deploy tactical nuclear weapons also in accordance with the logics of conventional warfare. We argue that this incongruity, which has created an unpromising instability in the international nuclear system, should lead us to reassess the current nuclear threat not only in political or strategic terms, but also as an operational military problem.

NATO FÖRSÖKER MED sin samlade politiska och militära styrka att avskräcka en presumtiv motståndare från att våga ett anfall på något av alliansens medlemsländer. En viktig del av denna styrka utgörs av kärnvapen, och alliansen vidhåller att så länge kärnvapen existerar, så kommer Nato att förbli en nukleär allians.¹ En nackdel med all avskräckning är emellertid att ingen vet hur effektiv den faktiskt är. Planläggning för att kärnvapenavskräckningen inte fungerar måste därför vidtagas, för såväl skydd som offensivt agerande. I Nato leds diskussionerna om offensivt nyttjande av kärnvapen av *Nuclear Planning Group* (NPG).² Sedan det kalla krigets slut har denna planläggning

inte utvecklats i någon större utsträckning,³ men efter Rysslands anfall mot Ukraina 2014 har man börjat vidta åtgärder för att "boost NATO's nuclear IQ".⁴

Som medlem i Nato kommer också Sverige att delta i detta arbete (även om man i likhet med Danmark och Norge antagligen inte kommer att basera kärnvapen inom sitt eget territorium i fredstid).⁵ Omställningen lär bli stor, eftersom Sverige sedan mitten av nittonhundratalet har odlat en självbild som något av en "moralisk supermakt",⁶ och det länge har tett sig nästintill otänkbart att befatta sig med kärnvapen annat än i nedrustningssammanhang. Så sent som på 1960-talet övervägde dock Sverige att ut-

veckla ett eget nukleärt försvar – ett atomförsvar, som det hette vid den tiden. När allt fler stater skaffade kärnvapen var det alltså inte självklart att Sverige skulle stå utanför.⁷ Även om man till slut avstod från att skaffa egna kärnvapen, kom Sverige i praktiken, sin neutralitetspolitik till trots, att under det kalla kriget stå under det amerikanska kärnvapenparaplyet.⁸

Man kan hävda att kärnvapen, och de militärstrategiska idéer som låg till grund för anskaffandet, under det kalla krigets decennier tillsammans bildade ett system. Ett system består av någon form av *komponenter* och *samband* mellan dessa, så att de tillsammans bildar en *helhet*. Av detta resonemang följer att man kan identifiera en *systemgräns* som avskiljer systemet från dess *omgivning*.⁹ Som Natoland hamnar Sverige på insidan av denna gräns och blir således medansvarigt för alliansens kärnvapensystem. Från att kärnvapen under lång enbart har varit något att skydda sig mot och bidra till att utveckla, kommer Sverige i egenskap av Natoland också att behöva förhålla sig till också hur dessa vapen skulle kunna användas. Inför det kommande arbetet i NPG, behöver svenska beslutsfattare därför se till att höja sin egen ”nukleära intelligenskvot” (NIQ). Denna artikel syftar till att initiera en sådan process.

Vi föreslår inte någon återgång till det kalla krigets tänkande. Däremot tror vi att ett lämpligt första steg för att höja svensk NIQ vore att påminna om hur det som kunde ha blivit ett svenskt ”atomförsvar” såg ut. Genom att återanvända den kunskap som en gång utvecklades för svenska förhållanden, kanske svenska ämbetsmän kan stå bättre rustade när svåra beslut ska fattas i NPG. Mer specifikt överför vi i denna artikel uppfattningar om kärnvapennyttjande, såsom de kom till uttryck i Sverige under 1950- och 1960-talen, till dagens samman-

hang och det pågående kriget i Europa. En sådan tankelek blottlägger bland annat att det i dag råder vad vi benämner en ”doktrinär inkongruens” mellan Ryssland och väst. I Ryssland är kärnvapen fortfarande militariserade, vilket bland annat märks genom att Ryssland har förmåga och doktrin att använda kärnladdningar även inom den konventionella krigföringens logik. I väst har kärnvapen däremot politiserats: antingen lever vi i fred eller också står vi inför jordens undergång. Dessa olika förståelser av samma problem leder till instabilitet i kärnvapensystemet och en konflikt riskerar då att utvecklas väldigt snabbt. Den dåtida svenska kärnvapendiskussionen visar oss också att den nukleära avskräckningen har en offensiv form, något som Ryssland framgångsrikt har utnyttjat vid flera tillfällen.

Material och metod

När kärnvapensystemet utvecklades, skedde detta inom ramen för ett säkerhetspolitiskt paradigm. Det hade uppstått vid slutet på andra världskriget, och började upplösas efter det kalla kriget i och med Sovjetunionens kollaps. Kärnvapensystemets komponenter, bl a själva vapnen, finns emellertid kvar. Kanske finns även skäl att förmoda att det säkerhetspolitiska paradigmskiftet inte var lika globalt allomfattande som många tog för givet.¹⁰ I stället kan man anta att somliga av de stater som förfogar över kärnvapen – såsom Ryssland och Kina – i själva verket har fortsatt att fördjupa sin NIQ.¹¹ Medan USA 2018 uppskattades ha minskat sin kärnvapenarsenal med sammanlagt 85 % sedan det kalla krigets slut, har det också visat sig att såväl Ryssland som Kina på senare år har gjort tvärtom.¹² Så sent som i februari 2023 annonserade exempelvis Vladimir Putin att ”Ryssland pausar sitt deltagande i det andra Start-avtalet, en bilateral överenskommelse

mellan Ryssland och USA från 2018”, som bland annat begränsar antalet aktiva kärnvapenspetsar som länderna får inneha.¹³

Sverige är en relativt liten spelare i den internationella geopolitiken, även som framtida medlem i Nato. Den akademiska litteraturen, som främst har behandlat kärnvapenrelaterade frågor ur stormakternas synvinkel,¹⁴ är svår att översätta för att passa en småstats perspektiv. Ett sätt att öka svensk NIQ är att i stället utgå från svenska förhållanden. Som empiriskt underlag använder vi därför den i huvudsak utomparlamentarisk debatt om kärnvapen som under 1950- och 1960-talen fördes i Sverige.¹⁵ Vi fokuserar på följande källmaterial: (a) öppna versioner av överbefälhavarens utvecklingsförslag för Krigsmakten 1954, 1957, 1962, 1965 och 1971; (b) *Ny Militär Tidskrift* (NMT) 1950–1961; (c) *Kungliga Örlogsmannasällskapets Tidskrift i Sjöväsendet* (TiS); (d) *Kungliga Krigsvetenskapsakademiens Handlingar resp. Tidskrift* 1950–1970 (KKrVAH resp. KKrVAT); samt (e) böcker som skrevs av aktiva eller nyligen pensionsavgångna officerare under 1950- och 1960-talen.¹⁶

Forskningen kring det svenska kärnvapenprogrammet har huvudsakligen fokuserat på de fysiska komponenterna av kärnvapensystemet: själva vapnen. Studier har genomförts om grund-, skydds- och anskaffningsforskning, den teknikutveckling som hade krävts för att Sverige skulle kunna ta fram egna kärnvapen och om de inblandade myndigheterna överskred sina befogenheter eller inte.¹⁷ Även om dessa arbeten är nog så intressanta, stödjer de oss inte när det gäller att förstå de svenska tankarna kring ett kärnvapennyttjande. Vad gäller sekundärlitteratur har vi därför i stället främst haft användning av studier som undersökt kärnvapenfrågan i relation till svensk doktrinutveckling och den allmänna politiska debatten. Av dessa kan nämnas ledamoten Jan Thörnqvists under-

sökning av diskussionen kring anpassningen av försvaret mot kärnvapen i början av det kalla kriget, ledamoten Henrik Sjövalles artikel ”Det tänkta atomkriget” om krigsspel på Försvarshögskolan, ledamoten Wilhelm Agrells *De yttersta vapnen* och *Alliansfrihet och atombomber*, samt Per Ahlmarks *Den svenska atomvapendebatten*.¹⁸

Kahns eskalationstrappa

Intet nukleärt krig har emellertid ägt rum. De strategiska tänkarna ha få krigshistoriska erfarenheter att stödja sig på då de spekulerar över kärnkrigets utbrott och förlopp.¹⁹

Så hette det 1965 i en artikel i *Kungl Krigsvetenskapsakademiens Tidskrift*. Kanske just eftersom den doktrinära kärnvapendiskussionen saknat empirisk grund har den främst kommit att handla om huruvida avskräckningen egentligen fungerar. Ett exempel är den franska diskussionen om kärnvapen som har varit intensiv sedan början av 1960-talet, vilket ledamoten Lars Wedin har beskrivit.²⁰ I den franska kärnvapendoktrinen betraktas alla insatser som strategiska och resone-mangen utgår till stor del från antagandet att avskräckningen fungerar.

Det har dock på annat håll gjorts försök att konstruera teoretiska modeller som når betydligt längre på konfliktskalan, till exempel den ”nukleära eskalationstrappa” som brukar tillskrivas den amerikanske framtidsforskaren Herman Kahn. Han formulerade 1962 en eskalationstrappa i 16 steg – från oenighet under krisnivå till de åtgärder som möjligen kunde vidtas efter förintelsekriget, om inte mänskligheten hunnit utrota sig själv.²¹ Trappan kan förenklas till fem steg: (1) nukleär signalering, (2) begränsat anfall, (3) begränsad hämnd, (4) mer omfattande, men ändå begränsade anfall, (5) oinskränkt kärnvapenkrig.²²

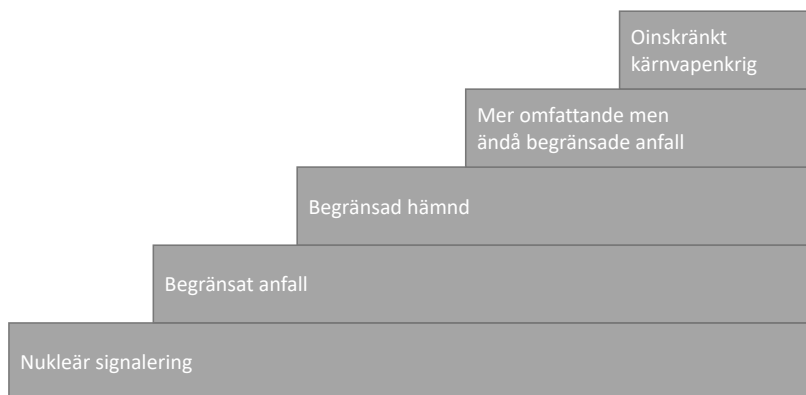

Bild 1: Herman Kahns nukleära eskalationstrappa i förenklad form.

Genom att organisera vårt empiriska material med hjälp av Kahns eskalationstrappa blir det möjligt att presentera en grovhuggen doktrin om svensk kärnvapen användning.

Kärn-, atom- och vätevapen

Kärnvapen användes som ett samlingsbegrepp för atom- och vätevapen. Med atomvapen avsågs stridsmedel som grundade sig på klyvning av uran- eller plutoniumkärnor, medan vätevapnen i stället byggde på sammanslagning av olika väteisotoper.²³ En högdetonation, flera hundra meter ovan markytan, ger upphov till omfattande tryck, värmestrålning och radioaktiv initial strålning, ”men det blir praktiskt taget ingen radioaktiv beläggning på marken. Vid lågdetonation åstadkommes en mer demolerande verkan i centrum, medan verkansområdet för tryck, värmestrålning och radioaktiv initialstrålning blir något mindre. I detta fall täcks mark och föremål med radioaktivt stoft, från vilket radioaktiv strålning med några tiotal meters räckvidd utgår under lång tid.”²⁴

ÖB konstaterade 1965 att kärnvapenutvecklingen hade gått i två riktningar: ”mot en höjning av verkningsgraden och mot allt svagare laddningar.”²⁵ De större vätevapnen hade blivit så kraftiga att de på allvar kunde användas för vedergällning och de mindre atomvapnen så små att de rymdes i artillerigranater och torpeder.

Svensk kärnvapendiskussion

Kärnvapen var den viktigaste av de nymodigheter som studerades när Sverige började få del av den tekniska utveckling som det andra världskriget hade drivit fram. ÖB menade 1954 att

”atomvapen, kemiska stridsmedel, robotar och vissa teletekniska hjälpmedel synas vara de för oss viktigaste nya materielslag, till vilka största hänsyn måste tagas vid vårt försvars framtida utveckling. Särskilt bör utvecklingen på atomvapens område fortgående studeras och följas.”²⁶

Kärnvapen antogs tidigt få stora effekter på det militära tänkandet. Självaste Carl

von Clausewitz' läror ansågs plötsligt vara föråldrade:

Man behöver ju icke längre manövrera för att finna motståndarens svagaste punkt, man kan med fördel lägga atombomben direkt över den starkaste delen.²⁷

I 1962 års förslag om riktlinjer för Krigsmaktens fortsatta utveckling underströks att ÖB 1954 och 1957 hade föreslagit anskaffning av kärnvapen, och många argument repeterades.²⁸ 1965 delade ÖB de bedömningar om värdet av egna kärnvapen som hade gjorts tidigare, samtidigt som förslaget konstaterade att de restriktioner som lagts på den militära delen av atomforskningen hade minskat möjligheterna att ta fram egna laddningar. Fortsatt forskning föreslogs.²⁹ I perspektivplanen 1971 saknas däremot kärnvapenfrågan i sin helhet.³⁰

I *Tidskrift i Sjöväsendet* var diskussionen om svenska kärnvapen aldrig särskilt intensiv. I *Kungl. Krigsvetenskapsakademiens Handlingar* resp. *Tidskrift* kom betydligt hetare diskussioner om svenskt kärnvapen-nyttjande igång på allvar under mitten av 1950-talet, för att successivt svalna av från omkring år 1960. Exempelvis väcktes 1956 frågan hur atomkrigföringen skulle påverkas av den mänskliga faktorn. Samma år recenserades boken *Sveriges försvar och atomvapnet*³¹ och av rubriken i artikeln ”Aktuella diskussionspunkter rörande atomvapnen jämte några kommentarer” i KKrvAT från samma år, förstås att intensiva nukleära diskussioner behövde förberedas.³² I *Ny Militär Tidskrift* kom resonemanget om svensk kärnvapenanskaffning igång lite trevande 1953, men 1955 inleddes en

”debatt i ämnet i avsikt att tillföra diskussionen sakliga synpunkter och avlägsna den hjärtklappning, som atomvapenproblemet så ofta framkallat.”³³

Intill tidskriftens sista nummer 1961 pågick en ganska intensiv diskussion, men den överträffade aldrig intresset för omdaning av försvarets högsta ledning eller avvägningen mellan försvarsgrenarna.

Svensk ”kärnvapendoktrin”

I och med att Sverige aldrig anskaffade några kärnvapen utvecklades det heller inte någon fastställd doktrin om hur dessa vapen skulle användas i offensivt syfte. I stället kretsade det officiella svenska kärnvapenresonemanget främst om teknik och defensiva skyddsåtgärder i form av radiaksnören, planering av utrymning och föreskrifter om byggnation av skyddsrum. Det var för

”politiskt känsligt om det var tänkbart för Sverige att använda kärnvapen innan landet självt blivit utsatt för ett kärnvapenanfall”,³⁴

varför det kanske inte är så märkligt att frågan inte drevs i botten.

Dessutom rådde stor oenighet om försvarets utveckling, och ett anskaffande av de kostsamma kärnvapnen skulle påverka de liggande försvarsgrensplanerna. Från Kungliga Örlogsmannasällskapet uttrycktes missmod om att

”en stort upplagd parlamentarisk försvarsberedning inte kan komma till något resultat och en ÖB-utredning misslyckats med att ens samla försvarsgrenscheferna kring ett förslag.”³⁵

Försvarsberedningen 1958 tog heller inte ställning till atomvapenfrågan.³⁶ Däremot ställde ÖB krav på forskning, en begäran som riksdagen emellertid avslög i maj 1959.³⁷ Även i riksdagen fanns det dock på sina håll stöd för anskaffning av kärnvapen. Riksdagsman Per Edvind Sköld, som hade

varit försvarsminister i andra världskrigets samlingsregering och sedermera finansminister, menade att om våra förband har

”stöd av liknande laddningar (taktiska atomvapen) tvingas motståndaren också (liksom vi) att sprida ut sina styrkor. Då kan balansen på nytt återvinnas och vårt försvarsväsen bibehåller sin fredsbevarande effekt. Detta är med säkerhet det bästa vi kan göra för att undslippa att dras in i atomkrig. Detta är huvudmotivet för slutsatsen att vi bör skaffa oss atomvapen för att det svenska försvaret skall ge vår fredsbefrämjande utrikespolitik det stöd som erfordras.”³⁸

Vid sidan av överbefälhavens olika förslag om Krigsmaktens utveckling 1954, 1957, 1962 och 1965, fördes en både djupare och mer offensiv diskussion, vilken fick sitt uttryck i de böcker och artiklar som författades i ämnet. Därmed går det ur det tillgängliga materialet att mejsla fram det som kunde ha blivit en svensk kärnvapendoktrin med hjälp av den enkla struktur som Kahns eskalationstrappa erbjuder.

Nukleär signalering

Att anskaffa kärnvapen, eller att bara tala om att göra det, sänder signaler till en presumtiv motståndare. Bland militära bedömare föreföll det råda konsensus om att svenska kärnvapen både skulle verka avskräckande samt öka möjligheterna att avvärja en faktisk invasion.³⁹ ÖB menade redan 1954 att ett innehav av kärnvapen skulle ha en krigsavhållande effekt och att en småstat som saknade dessa vapen i vissa lägen till och med skulle ”utgöra en lockelse för en angripare”.⁴⁰

Ledamoten konteramiral Erik Samuelson ansåg 1955 att det var klokast att betrakta

”atomvapnet som ett ordinärt stridsmedel”.⁴¹ 1957 hade ÖB bestämt sig för att förorda svensk kärnvapenutveckling. Det bärande militära argumentet för att anskaffa kärnvapen i ÖB 57 var att tvinga en angripare till ett mer utspritt uppträdande. Den för invasion fördelaktiga kraftsamlingen av styrkor till sjöss och på marken skulle innebära att angriparen utsatte sig för högre risk för ett kärnvapenanslag, helt enkelt beroende på att en koncentrerad styrka utgjorde ett kärnvapenvärdigt mål. Dessutom ansågs kärnvapen i många fall vara billigare än konventionella vapen eftersom det krävdes många konventionella vapen för att nå samma verkan som enstaka kärnvapen.

Kombinationen av nukleära och konventionella vapen ansågs ge störst effekt.⁴² Anskaffningen av kärnvapen stod högst upp på ÖB:s behovslista ”för att motverka en alltför kraftig minskning av försvarets effekt i förhållande till en angripares”. Det ansågs vara särskilt viktigt för stater som var obundna av avtal med andra länder att anskaffa kärnvapen som man själv kunde disponera över.⁴³ Även ”för en liten nation innebär sålunda innehavet av atomstridsmedel i första hand ett medel att avskräcka en stormakt från angrepp”.⁴⁴

Enligt chefen för Försvarshögskolan, generalmajor Gustaf Adolf Westring, ledde de ryska hoten om att använda kärnvapen 1956 till att både Ungernrevolten och Suezkrisen kunde begränsas.⁴⁵ ”Pax atomica” används ofta för att beskriva att öppna stridigheter faktiskt aldrig bröt ut mellan öst och väst under det kalla kriget. Westring visar emellertid att uttrycket även har en offensiv konnotation. Den brittisk-fransk-israeliska invasionen av Egypten avbröts snabbt efter att Sovjetunionen 1956 hotat att atombomba London och Paris. Ett tydligt exempel på offensiv nukleär avskräckning och signalering.

Begränsat anfall

Flera författare, till exempel ledamoten och sedermera översten Bror von Vegesack, menade att ”atomtaktiken” inte kunde utvecklas i ett steg. Samtidigt fanns tidigt klara uppfattningar om vilka mål som skulle bekämpas om Sverige väl fick tillgång till kärnvapen ”även om de [målen] skulle ligga inom ett annat lands territorium”. Flyg- och marinbaser var aktuella och möjliga att nå, till skillnad från ”en angripares hemort och produktionscentra”, vilka ansågs orealistiska att slå ut för svenskt vidkommande.⁴⁶

Även om den svenska strategin var klart defensiv, ansågs förmågan att agera taktiskt offensivt öka möjligheten att stå emot ett angrepp på Sverige.

”Moderna stridsmedel – främst vissa ABC-vapen [Atom-, biologiska och kemiska stridsmedel] – kan komma att ge den lilla nationen möjligheter att utdela slag, som kan bli högst kännbara även för en stormakt”,

menade 1957 en arbetsgrupp kring den förutvarande överbefälhavaren general Helge Jung.⁴⁷ Exempelvis kunde man ”korka till” hamnar i södra Östersjön med lågdetonerande atomladdningar.⁴⁸ Ett problem med ett förberedande anfall var dock att ”vi inte är i krig innan vi själva har angripits.”⁴⁹

Följaktligen fördes en diskussion om långräckviddiga vapen som skulle kunna nå inskeppningshamnarna på andra sidan Östersjön. På så sätt skulle Sverige med några välriktade kärnvapen kunna hindra förberedelser och bryta försörjningslinor oavsett om fienden hade för avsikt att använda nukleära eller konventionella anfallsmedel eller inte. I den allmänna debatten var frågan inte okontroversiell. Många menade att vårt försvar i ett sådant läge ”självfallet inte fick inleda kärnvapenkriget”. Ahlmark beskriver

att detta ställningstagande för motståndarna utgjorde ett argument mot svenska atomvapen, medan anhängarna till kärnvapen i stället här fann en anledning att argumentera för vikten av att också bibehålla ett starkt konventionellt försvar.⁵⁰

Begränsad hämnd

Åtminstone i början av den svenska kärnvapendiskussionen ansågs så kallade taktiska kärnvapen vara ett slags kraftigare artilleri. Det bedömdes helt enkelt vara mer praktiskt att föra fram ett kraftigt vapen snarare än många små. En jämförelse som den blivande översten Anders Kjellgren gjorde 1959, gav vid handen att en 20 kilotons atombomb kunde likställas med 500 lastbilslaster med konventionell artilleriammunition eller 300 attackflygföretag med sprängbomber, men också att ”repressalievapen är ingenting för oss. Däremot behöver vi taktiska kärnvapen”.⁵¹

I ett atomkrig förväntade sig ledamoten Carl Klingenstierna, sedermera generalmajor, att striden skulle bli rörligare och snabbare.

Metodiskt uppbyggda större anfall med långvariga förberedelser och långvarigt uppehåll i beredskapsområden och utgångslägen för anfall måste i framtiden undvikas. Istället måste strävan bli att sätta in förbanden snabbt – direkt ur marschgrupperingen eller en spridd utgångsgruppering – även om därvid noggrann samordning till tiden måste eftersättas.⁵²

De svenska kärnladdningarna borde enligt ÖB 1962 sättas in mot mål ”vilkas bekämpning minskar angriparens möjlighet att genomföra en invasion mot oss”. Några exempel är ”anhopningar av landstigningsfarkoster med trupp och materiel”. Stridsgrupper av bataljons storlek ansågs vara kärnvapenvärdiga mål. Den kanalisering av svenska

geografin tvingar på vissa ställen en angripare till att koncentrera sina styrkor, vilket innebär att ”särskilt gynnsamma betingelser skapas för en lönande kärnladdningsinsats.” Om angriparen tränger igenom de svenska försvarslinjerna ”kan dessa anfallsstyrkor bli primära mål för en kärnladdningsinsats”, så att den kan bryta udden av anfallet.

Andra primära mål för kärnladdningsbekämpning kan bli de underhållsbaser med ammunition och drivmedel, som motståndaren måste ordna, bli inom upprättade brohuvuden.⁵³

Mer omfattande, men ändå begränsade anfall

Eftersom den svenska kärnvapenanskaffning som diskuterades inte omfattade fler än några få laddningar fanns det heller inte några svenska planer för mer omfattande anfall. Ur det defensiva perspektivet ansågs den tekniska utvecklingen av kärnvapnen och den ökade rörligheten på land, i luften och till sjöss öka möjligheterna att genomföra invasioner. Taktiska kärnvapen ansågs vara ett verksamt medel att ”underlätta invasionsstyrkors inträngande, såväl när det gäller att överskrida en landgräns som när det gäller att landstiga på en kust eller luftlandsättas inne i ett land.”⁵⁴

Den redan under det kalla krigets början dimensionerande motståndaren, Sovjetunionen, ansågs ha så starka konventionella styrkor att det kanske inte var nödvändigt för öst att tillgripa kärnvapen vid ett anfall.

Det kan för ryssarna innebära åtskilliga fördelar att avstå härifrån – inte minst i politiskt hänseende – och ställa väst inför beslutet att ta initiativet härtill. Skulle väst *våga* göra detta? Trots alla deklARATIONER om den ovillkorliga och oinskränkta användningen av atomvapen måste det för

väst vara ett svårt beslut att ta initiativet till ett obegränsat atomkrig. Men även för Sovjetunionen måste ett storkrig – antingen man själv börjar med atomvapen eller inte – innebära ett spel med skyhöga insatser och osäker utgång.⁵⁵

Oinskränkt kärnvapenkrig

Redan tidigt i diskussionen var de flesta debattörer, inklusive von Vegesack, eniga om att

”insats av svenska atomvapen mot en motståndares hemort måste, med vissa reservationer, bedömas vara olämplig med hänsyn till risken för repressalieanfall samt i stort även sakna betydelse för krigföringen med tanke på den ringa insats, som från vår sida kan göras.”⁵⁶

Av denna anledning blev den svenska diskussionen om det oinskränkta kärnvapenkriget näst intill filosofisk, i likhet med resonemanget i väst i övrigt. Även om kärnvapen kan ses som ett vapen bland andra, innebär deras oerhörda förstörelsekraft att människan har fått en faktisk möjlighet att förinta sin motståndare, vilket medför två stora skillnader mot konventionella vapen. För det första kan ett nukleärt krig utvecklas snabbare än det politiska beslutsfattandet hinner agera och för det andra är risken hög för att det kommer att leda till förluster även hos andra parter.

Ett oinskränkt kärnvapenkrig mellan två makter kan nu bli ett direkt överlevnadsproblem för [alla] andra icke krigförande stater.⁵⁷

Ett oinskränkt kärnvapenkrig skulle få mycket stora konsekvenser. Bedömningar gjordes att hälften eller tre fjärdedelar av den amerikanska befolkningen skulle kunna vara döda två månader efter ett omfattande kärnvapenkrig.

Även om den ena sidan skulle få övertaget torde man inte kunna tala om 'segrare' – möjligen om 'överlevande'. Både de omedelbara verkningarna av en oinskränkt atominsats och verkningarna på längre sikt – bl a de genetiska skadorna – skulle bli av en sådan storlek att mänskligheten skulle behöva mycket lång tid för att återhämta sig. [...] Den väsentligaste innebörden av teknikens utveckling är sålunda att de oerhörda framstegen i fråga om förstörelseverkan i sig själva kan omöjliggöra att de tillfullo utnyttjas. Förstörelsetekniken har blivit så effektiv att den gjort sig själv ineffektiv. Häri ligger en garanti – visserligen inte säker men dock den bästa av dem som nu finns – för att vätevapen aldrig ska komma att användas.⁵⁸

Ett sätt att ta sig ur detta dilemma vore enligt ledamoten och den blivande generalmajoren Sigmund Ahnfeldt m fl att utveckla taktiska atomvapen.

Man behöver inte ta till storsläggan, säger man, utan kan nöja sig med att i anslutning till de egentliga stridszonerna begagna mindre atombomber mot begränsade mål.⁵⁹

Avslutning – några bistra sanningar

Vid det kalla krigets slut inleddes en internationell avtalsbaserad nedrustningsprocess, initierad av Ronald Reagan och Michail Gorbatjov. Men synen på "kärnvapen för slagfältet" övergavs inte i USA förrän George H. W. Bush 1992 ensidigt tog initiativet till att skära ned dessa vapenkategorier, något som sedermera hörsammades också av Gorbatjov och Boris Jeltsin. För USA:s del innebar Bushs beslut att armén blev kärnvapenfri samt att man tog bort kärnvapnen från marinens ytfartyg och attackubåtar.⁶⁰

Avrustningsprocessen var internationell, men inte global. I Ryssland fick den nukleära

doktrinutvecklingen fortgå, och man fortsatte även att prioritera och rusta upp sina kärnvapensystem.⁶¹ År 2000 drog Ryssland slutsatser om sin konventionella underlägsenhet och frångick principen om "no first use". 2010 stipulerades den nuvarande kärnvapendoktrinen med långgräckviddig precisionsbekämpning som en del av den nukleära signalering som avskräckningen innebär.⁶²

Vi kan konstatera att utmaningarna på 1950-talet faktiskt inte var helt olika dem som vi står inför i dag. Det finns framför allt tre likheter: kärnvapenfrågans karaktär av ett världsproblem; dess relation till frågan om optimal variationsbredd inom det konventionella försvaret; samt skillnaden mellan militära och politiska perspektiv.

Världsproblem. Ledamoten Elis Biörklund – konteramiral, akademiker och flitig skribent i atomvapendebatten – lyfte på 1950-talet fram just den utbredda okunskapen som ett hinder för all diskussion. Många höll med. Debatten "måste föras på ett sakligt plan och uppjagade inlägg, grundade på felaktiga, känslomässiga föreställningar, ha ingen plats i den", hette det till exempel i ett inlägg i *Ny Militär Tidskrift* 1957.⁶³ Biörklund betonade att "atomfrågan" inte kan reduceras till nationella intressen utan i stället utgjorde ett "världsproblem", samt att dess vetenskapliga grunder ovillkorligen måste respekteras av varje politisk lösning om den i realiteten skulle kunna bli användbar.⁶⁴

Synpunkterna är värda att beakta också från dagens perspektiv. Man kan tillägga att det även finns militära grunder som behöver erinras för att kärnvapenfrågan framgent ska kunna hanteras med önskvärd säkerhetspolitisk effekt inom Natosamarbetet.

Variationsbredd. Av 1950-talets diskussion kan vi också lära oss vikten av ett visst mått av ödmjukhet.

”När det gäller att dra slutsatser av erfarenheterna under andra världskriget, är det väl i dagens läge endast en sak, som är helt viss”,

skrev den blivande översten Bengt Colliander 1955.

”Det är att det finns skäl att icke vara alltför tvärsäker på vilka faktorer, som ytterst avgjorde detta krig”.⁶⁵

Vid den här tiden tenderade man nämligen att alltför säkert se strategiska kärnvapen som lösningen på snart sagt alla framtidens militära utmaningar, en övertygelse som Colliander kallar för ”konventionell tanklöshet”.⁶⁶ Problemet med att ensidigt fokusera på strategiska kärnvapen, påpekade Colliander, är att man kanske inte vill, eller vågar, använda dem för att skydda sig mot till exempel ett begränsat angrepp med konventionella vapen eller taktiska kärnvapen.

Från ett samtida militärt perspektiv kan denna problematik förstås i relation till behovet av en väl avvägd ”variationsbredd” – som på 1950-talet ibland benämndes ”krisregister”⁶⁷ – alltså det spann av kompetenser och utrustning som blir gränssättande för det militära handlingsutrymmet.⁶⁸

”*Politisering*”. Biörklund argumenterade 1961 för att vi i Sverige borde

”vara modiga nog att erkänna den hårda realiteten att vi måste foga oss i kärnvapens existens för att ej underlätta en rysk-kinesisk expansion”.⁶⁹

Sedan 1960-talet har kärnvapendiskussionen i väst emellertid i stor utsträckning politiserats, i bemärkelsen att den reducerats till ett binärt val mellan å ena sidan ohämmad upprustning och å andra sidan ovillkorlig nedrustning, där Sverige entydigt har kommit att associera sig med det senare alternativet. Detta vägval kan förmodligen i viss mån

förklaras med att svenskar, stick i stäv med Biörklunds uppmaning, ibland tycks vara

”ovilliga att acceptera tillvarons komplikationer och tillstå att det inte finns några riskfria åtgärder i internationella angelägenheter, och inget förutsägbart resultat”,

som historikern Patrick Salmon noterat.⁷⁰

Samtidigt var föreställningar om det oinskränkta kärnvapenkriget betydelsefulla för den politisering av kärnvapnen som sedermera kom till stånd i hela västvärlden, och som antagligen kan förklara väsentliga delar av det svenska förhållningssättet. I och med 1990-talets avrustning av kärnvapen för slagfältet realiserades denna politisering.

Att i dag fortsätta att hävda ett nationellt politiserat fokus på nedrustning vore emellertid i det närmaste ”nukleärt tanklöst”, med tanke på att Sverige är på väg mot medlemskap i Nato. Kärnvapenfrågan, såsom den aktualiserats i och med Rysslands pågående invasionskrig i Europa, utgör ett världsproblem med såväl vetenskapliga, politiska och militära aspekter. Ett tydligt exempel på dess olika dimensioner är den nutida ryska nukleära signalering, som syftar till att Nato ska begränsa sin inblandning i kriget i Ukraina. Utan denna offensiva variant av ”pax atomica”, som Ryssland använde med framgång vid två tillfällen redan 1956, hade väst förmodligen ingripit mer handfast.⁷¹

Ett annat exempel på problemets komplexitet är att kärnvapensystemet har kommit att präglas av en ”doktrinär inkongruens”. Tankarna på kärnvapen för slagfältet övergavs i Sverige på 1960-talet och i USA på 1990-talet. I Frankrike räknas alla kärnvapensinsatser som strategiska. I Ryssland har däremot utvecklingen av tankegodset fortsatt i och med de doktrinära steg som tagits under 2000- och 2010-talen. Dessa skillnader kan skapa instabilitet i systemet, vilket riskerar att leda till att flera steg i es-

kalationstrappan kan passeras väldigt snabbt. Det är svårt för väst att besvara ett ryskt begränsat nukleärt anfall med en begränsad hämnd om inte för ändamålet lämplig teknik eller doktrin finns att tillgå.

Sverige håller på att gå med i Nato i ett skede då dessa frågor aktualiseras. Härav inses lätt att ett antal antaganden om kärnvapenanvändning måste förkastas och att det är nödvändigt för oss alla att höja vår NIQ. Alliansen och många av dess medlemsländer måste förstå att åtgärder som är otänkbara i vissa delar av världen ligger på bordet i andra. En bra början är att inse att väst kan stå inför ett nytt nukleärt paradigmskifte samt att det finns några bistra sanningar som måste tas med i diskussionen i NPG och i andra nukleära planeringsarbeten:

Bister sanning 1: Kriget i Ukraina visar på nytt att kärnvapenavskräckningen kan ha en offensiv form och att den fungerar – hittills.

Bister sanning 2: Mindre kärnladdningar är inom den konventionella krigföringens logik effektiva mot samlingar av trupp och känslig infrastruktur. Ryssland har denna förmåga.

Bister sanning 3: I väst har vi förenklats diskussionen genom att kärnvapnen har politiserats. Antingen är vi i fred eller också

handlar det om jordens undergång. I Ryssland är de däremot fortfarande militariserade, vilket innebär att möjligheten att gradera verkan finns kvar.

Bister sanning 4: västs förmåga till begränsad nukleär hämnd är lägre än Rysslands eftersom såväl vapenteknisk som doktrinär utveckling av slagfältskärnvapen har avstannat i väst sedan många år. västs politiserade förenkling har därmed realiserats.

Obalansen i förmåga till taktisk kärnvapenkrigsföring mellan Ryssland och väst, bidrar till att destabilisera det internationella kärnvapensystemet på ett olycksbådande sätt. Insikten bör leda oss till att ompröva vad det samtida kärnvapenhotet innebär, inte bara i politiska termer utan också som ett militärt problem.

Per Edling är kommendör och tjänstgör i Försvarsstaben som operationsledningens planeringschef. Han är ledamot av KKrVA och KÖMS.

Mattias Viktorin är fil dr och docent i socialantropologi vid Stockholms universitet, affilierad forskare vid Försvarshögskolan och rådgivare vid Försvarstabens operationsledning.

Noter

1. Aronsson, Albin: *Nato och kärnvapen: policy, förmågor och organisation*, Nordeuropeisk och transatlantisk säkerhet (NOTS), 2023, s 5.
2. *Nuclear Planning Group (NPG)*, Nato, 2022-05-09, https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_50069.htm, (2023-02-07).
3. Roberts, Brad: frukostmöte på Försvarsdepartementet, 2022-10-11.
4. Roberts, Brad: "Germany and NATO's Nuclear Deterrent", *BAKS – Working Papers*, 7/21, https://www.jstor.org/stable/resrep34060?seq=1#metadata_info_tab_contents, (2022-11-25).
5. Nilsson, Owe: "Billström: Inga kärnvapen i Sverige", *Svenska Dagbladet*, 2022-11-11, <https://www.svd.se/a/BWxJwg/billstrom-linjen-ligger-fast-inga-karnvapen>, (2022-11-29).
6. Viktorin, Mattias: *Exercising Peace: Conflict Preventionism, Neoliberalism, and the New Military* (2008), *Stockholm Studies in Social Anthropology* 63, Stockholm University: Department of Social Anthropology, s 55-70.

7. Set ex Agrell, Wilhelm: *De yttersta vapnen. Om kärnvapen och kärnvapenkrig*, Liber, Stockholm 1982; van Creveld, Martin: "Technology and War II: From Nuclear Stalemate to Terrorism" i Townshend, Charles (red): *The Oxford History of Modern War*, Oxford University Press, Oxford 2005, s 341-363; Oredsson, Sverker: *Svensk oro. Offentlig fruktan i Sverige under 1900-talets senare hälft*, Nordic Academic Press, Lund 2003.
8. Set ex Engelbrekt, Kjell: *Kärnvapen i en alltmer multipolär värld: Forskningsöversikt och jämförande analys av amerikansk, brittisk, fransk och rysk doktrin*, Försvarshögskolan: Institutionen för säkerhet, strategi och ledarskap, 2018, s 35; Leijonhielm, Jan: *Ett svenskt leijon. Ett liv i underrättelsevärlden*, Medströms bokförlag, Stockholm 2022, s 64.
9. Set ex Flood, Robert L och Carson, Ewart R: *Dealing with Complexity: An Introduction to the Theory and Application of Systems Science*, 2. uppl, Plenum Press, New York 2010; Ingelstam, Lars: *System. Att tänka över samhälle och Teknik*, Energimyndigheten, Eskilstuna 2012.
10. Set ex Fukuyama, Francis: *The End of History and the Last Man*, Pengiun, London 2020 [1992]; Agrell, Wilhelm: *Fredens illusioner – Det svenska nationella försvarets nedgång och fall 1988–2009*, Atlantis, Stockholm 2010.
11. Set ex op cit, Aronsson, Albin, se not 1; op cit, Engelbrekt, Kjell, se not 8, s 7.
12. Op cit, Engelbrekt, Kjell, se not 8, s 19.
13. Larsson, Astrid: "Rysslandskännare: Finns ett dolt hot i Putins tal", *Svenska Dagbladet*, 2023-02-21, <https://www.svd.se/a/Q79d8W/rysslandskannaren-karl-engelbrekt-finns-ett-dolt-hot-i-putins-tal>, (2023-02-21).
14. Kierkegaard, Christer i Björnerstedt, Rolf (red): *Svenska kärnvapenproblem*, Aldus/Bonnier, Stockholm 1965, s 72.
15. Ahlmark, Per: *Den svenska atomvapendebatten*, Bonniers, Stockholm 1965, s 93.
16. Jung, Helge (red): *Öst och Väst och Vi*, Norstedts, Stockholm 1957; Ahnfeldt, Sigmund (red): *Både och – det alliansfria Sverige, en försvarspolitisk studie*, 1957; Kjellgren, Anders: *Sverige och ytkriget – Randstatens försvarsproblem i atomåldern*, 1959.
17. Set ex Agrell, Wilhelm: *De yttersta vapnen – Om kärnvapen och kärnvapenkrig*, Liber, Stockholm 1982; Agrell, Wilhelm: *Alliansfrihet och atom-bomber – Kontinuitet och förändring i den svenska försvarsdoktrinen 1945–1982*, Liber, Stockholm 1985; Agrell, Wilhelm: *Svenska förintelsevapen – Utveckling av kemiska och nukleära stridsmedel 1928–70*, Historiska Media, Lund 2002; Jonter, Thomas: *Sweden and the Bomb – The Swedish Plans to Acquire Nuclear Weapons, 1945–1972*, Statens kärnkraftsinnspektion, Stockholm 2001.
18. Thörnqvist, Jan: "Den öppna och slutna militära debatten om taktisk och operativ anpassning av försvaret mot kärnvapen, 1954 till 1965" i Zetterberg, Kent (red): *Svenska kärnvapen? – en antologi uppsatser kring frågan om svenska taktiska kärnvapen under Kalla kriget*, Försvarshögskolan, Stockholm 2010; Sjövall, Henrik: "Det tänkta atomkriget – Atomvapnet i svenska krigsspel 1950–1969" i Zetterberg, Kent (red): *Totalförsvar och atomvapen: Tre studier kring uppbyggnaden av det svenska totalförsvaret och kärnvapendimensionen 1950–1970*, Försvarshögskolan, Stockholm 2001; op cit, Agrell, Wilhelm, 1985, se not 17; op cit, Agrell, Wilhelm, 2002, se not 17; op cit, Ahlmark, Per, se not 15.
19. Lund, Nils: "Strategiska doktriner i atomåldern", *KKrVAT*, 1965, s 165.
20. Wedin, Lars: *Marianne och Athena – Franskt militärt tänkande från 1700-talet till idag*, Försvarshögskolan, Stockholm 2007, s 256. I täten för denna franska debatt gick "apokalypsens fyra generaler": Charles Ailleret, André Beaufre, Pierre Marie Gallois och Lucien Poirier.
21. Kahn, Herman: *Tankar om det otänkbara*, Aldus/Bonniers, Stockholm 1963, s 171-172. Senare utvecklade Kahn sin trappa till att omfatta 44 steg i *On escalation: metaphors and scenarios*, Prager, Westport 1965.
22. Durkalec, Jacek; Péczeli, Anna och Radzinsky, Brian: *Nuclear decision-making, complexity and emerging and disruptive technologies: A comprehensive assessment*, European Leadership Network, 2022, <https://www.europeanleadershipnetwork.org/wp-content/uploads/2022/01/LLNL.pdf>, (2022-12-02).
23. Op cit, Jung, Helge (red), se not 16, s 165.
24. Ibid, s 43.
25. ÖB 65, s 10.
26. ÖB 54 – alltiämt ett starkt försvar, *Kontakt med Krigsmakten*, 1954, s 288.

27. Nilsson, Rickard: "Den okände soldaten" – En studie om stridsteknik, disciplin och förband", *KKrVAH*, 1955, s 169.
28. ÖB 62 – riktlinjer för Krigsmaktens fortsatta utveckling, 1962, s 30.
29. ÖB 65 – utredning om det militära försvarets framtida utveckling, 1965, s 73.
30. ÖB 71 – Perspektivplan för det militära försvaret 1972–1987.
31. Nilsson, Rickard: "Atomålderns krigföring och den mänskliga faktorn", *KKrVAH*, 1956, s 391.
32. von Vegesack, Bror: "Aktuella diskussionspunkter rörande atomvapnen jämte några kommentarer", *KKrVAT*, 1956, s 222–241.
33. "Klarhet kring atomvapnen", *Ny Militär Tidskrift*, 1955, s 306.
34. Op cit, Thörnqvist, Jan, se not 18, s 68.
35. Svedman, Gösta: "Försvaret inför robotåldern", *Tidskrift i Sjöväsendet*, nr 2 1958.
36. Karleby, Olle m fl: "1955 års försvarsberedning utlåtande den 18/2 1958", *Tidskrift i Sjöväsendet*, nr 3 1958.
37. Op cit, Ahlmark, Per, se not 15, s 87.
38. Stroh, Olof: "Skölds bok", *Ny Militär Tidskrift*, 1959, s 161. Parenteser i original.
39. Se t ex Mangård, Åke: "Atomvapnen och vårt försvar", *Ny Militär Tidskrift*, 1955, s 309; Ahnfelt, Sigmund: "Försvaret och atomvapnen. Ett försök till analys", *Ny Militär Tidskrift*, 1956, s 11; Almgren, Carl Eric: "Atomvapnen och invasionsförsvaret", *Ny Militär Tidskrift*, 1956, s 37.
40. ÖB 54, s 280.
41. Samuelson, Erik: "Kriget i atomåldern och sjöstridskrafterna", *Tidskrift i Sjöväsendet*, nr 11 1955.
42. ÖB 57, s 294; se också t ex Ahnfelt, Sigmund: "Atomvapnen och invasionsförsvaret", *Ny Militär Tidskrift*, 1954, s 73 och op cit, Ahnfelt, Sigmund, se not 39, s 10.
43. ÖB 57, s 296.
44. Gottfridsson, Hans: "Strategi i atomåldern", *Tidskrift i Sjöväsendet*, nr 7 1956.
45. Westring, GA: "Atomvapenfrågan", *Ny Militär Tidskrift*, 1957, s 34.
46. Op cit, von Vegesack, Bror, se not 32, s 228–229.
47. Op cit, Jung, Helge (red), se not 16, s 165.
48. Ibid, s 169.
49. Op cit, Ahnfelt, Sigmund (red), se not 16, s 113.
50. Op cit, Ahlmark, Per, se not 15, s 68.
51. Op cit, Kjellgren, Anders, se not 16, s 101–102.
52. A:son Klingensterierna, Carl: "Taktiken i atomåldern", *KKrVAH*, 1959, s 188.
53. ÖB 62, s 35.
54. Op cit, Kjellgren, Anders, se not 16, s 32.
55. Ibid, s 33.
56. Op cit, von Vegesack, Bror, se not 32, s 231. Emellertid fanns undantag. "Om vi sätter in samma kraft och fantasi på detta slag av utbildning som inom övriga grenar", skrev t ex löjtnant Bengt Olausson, "ja då kan vi hoppas på en svensk soldat som brukar sitt vapen även om horisonten är streckindeldad av toppformigt pösande atomsvampar. Men vägen dit är lång". Olausson, Bengt: "När kommer atomrealismen i våra övningar", *Ny Militär Tidskrift*, 1959, s 257.
57. Op cit, Kierkegaard, Christer, se not 14, s 39.
58. Op cit, Kjellgren, Anders, se not 16, s 31. Originallets kursivering är borttagen.
59. Op cit, Ahnfelt, Sigmund (red), se not 16, s 47.
60. Forss, Stefan: "Kärnvapendebatt på villospår", *Svenska Dagbladet*, 2022-11-10.
61. Op cit, Aronsson, Albin, se not 1, s 1.
62. Cederberg, Jörgen: "Rysk militär doktrinutveckling sedan 1991", inträdesanförande i Kungl Krigsvetenskapsakademien, 2022-10-04.
63. Palmstierna, Nils-Fredrik: "Anskaffande av kärnvapen – en provokation?", *Ny Militär Tidskrift*, 1957, s 271.
64. Biörklund, Elis: "Atompolitiken i kritisk belysning", *KKrVAT*, 1955, s 109–113.
65. Colliander, Bengt: "Atomanfall – Maginot-försvaret?", *KKrVAT*, 1955, s 184.
66. Ibid, s 187.
67. Op cit, Ahnfelt, Sigmund, se not 39, s 4.
68. *Doktrintillägg ledning – DTLG LED 22*, Försvarsmakten, 2022, s 46–47.
69. Biörklund, Elis: "Kärnvapenpolitikens tio aktuella problem", *KKrVAT*, 1961, s 399.
70. Salmon, Patrick: "Vad hände med den svenska neutraliteten?", s 315, i Almqvist, Kurt och Glaus, Kay (red): *Den svenska framgångssagan?*, Fischer & Co, Stockholm 2001, s 307–320.
71. Se t ex Giles, Keir: *Russian nuclear intimidation: How Russia uses nuclear threats to shape Western responses to aggression*, Chatham House, The Royal Institute of International Affairs, mars 2023.